

**Прыназоўнік у сучаснай беларускай мове:
паходжанне, структура, асаблівасці ўжывання**

Савіцкая І.У.

Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт

Анотацыя:

Артыкул прысвечаны аналізу спецыфікі выкарыстання прыназоўніка ў беларускай мове. Падаецца яго класіфікацыя паводле паходжання, паводле суадносін з часцінамі мовы, паводле будовы. Раскрываюцца асаблівасці выкарыстання прыназоўнікаў з рознымі склонавымі формамі назоўнікаў.

Прыназоўнік – гэта службовая часціна мовы, пры дапамозе якой выражаюцца адносіны паміж назоўнікам (ці займеннікам) ва ўскосным склоне і іншымі словамі ў сказе. Як вядома, прыназоўнік заўсёды ўжываецца ў спалучэнні з назоўнікам (ці займеннікам) і стаіць перад ім. Ён служыць для сувязі слоў у сказе, паказваючы на залежнасць аднаго слова ад другога. Так, у сказе *Падзьмула з поўначы здаровым халадком* (Я. Колас) прыназоўнік з выражае залежнасць паміж дзеясловам *падзьмула* і назоўнікам *поўначы* ў родным склоне: *падзьмула* (адкуль?) з *поўначы*.

Паміж прыназоўнікам і назоўнікам можа стаяць азначальнае слова ці спалучэнне слоў, аднак яны не парушаюць сувязі назоўніка з прыназоўнікам: *Ціха ў зімовым лесе* (П. Пестрак). *Млечны Шлях рабіўся сівы і расплываўся ўгары над усёй вёскай* (І. Пташнікаў).

Паводле паходжання ўсе прыназоўнікі падзяляюцца на невытворныя і вытворныя. Да невытворных адносяцца прыназоўнікі *а, аб, ад, да, для, дзеля, з (са), з-за, з-пад, к (ка), каля, ля, між, на, над, па, пад (пада), па-за, па-над, перад (перада), пра, праз, пры, у (ва), цераз*. Невытворныя прыназоўнікі ўзніклі вельмі даўно і прыйшлі ў беларускую мову з агульнаславянскага лексічнага фонду. Іх паходжанне з пункту гледжання сучаснай мовы немагчыма або цяжка патлумачыць, бо яны страцілі сувязь з тымі словамі, ад якіх некалі ўтварыліся.

Да вытворных адносяцца прыназоўнікі, якія ўтвораны ад самастойных часцін мовы. Па часе ўзнікнення яны больш познія ў параўнанні з невытворнымі прыназоўнікамі, таму захавалі непасрэдную сувязь з тымі словамі, ад якіх утварыліся.

Паводле суадносін з часцінамі мовы выдзяляюцца тры групы вытворных прыназоўнікаў:

– адыменныя (утвораны ад назоўнікаў ва ўскосным склоне з прыназоўнікам або без яго або ад прыметнікаў): *за выключэннем, за*

кошт, з выпадку, з мэтай, на аснове, на працягу, на чале, на прычыне, пры дапамозе, у адпаведнасці з, у выніку, у ліку, у параўнанні з, у сувязі з, у час, шляхам і інш.; адносна, адпаведна, паралельна, прапарцыянальна і інш.;

– аддзяслоўныя (утвораны ад дзееспрыслоўяў): *выключаючы, дзякуючы, уключаючы, не лічачы; нягледзячы на, пачынаючы з і інш.;*

– адпрыслоўныя (утвораны ад прыслоўяў): *абাপал, вакол, збоку, зверху, злева, міма, наводдаль, навокал, наперад, насустрач, насупраць, пасля, пасярод, побач, поруч, скрозь, супраць, уздоўж, услед і інш.*

Да адметных прымет вытворных прыназоўнікаў адносяцца наступныя: 1) яны пастаянна папаўняюцца новымі адзінкамі; 2) ужываюцца толькі з адным склонам назоўніка; 3) не ўсе з іх могуць спалучацца са склонавымі формамі займеннікаў (няправільна: *шляхам яго, на прычыне яго*).

Многія вытворныя прыназоўнікі выразна захоўваюць лексічнае значэнне тых часцін мовы, ад якіх ўтварыліся, таму ў сучаснай мове яны ўжываюцца то як прыназоўнікі, то як адпаведныя часціны мовы. Напрыклад: **нягледзячы на дрэннае надвор'е** (прыназоўнік) – **не гледзячы на дошку** (дзееспрыслоўе з часціцай *не*); **вакол возера раслі дрэвы** (вытворны прыназоўнік) – **вакол было ціха** (прыслоўе). Некаторыя адпрыслоўныя вытворныя прыназоўнікі (*акрамя, апрача, замест, наконт, паводле*) амаль страцілі сувязь са словамі, ад якіх ўтварыліся; яны канчаткова перайшлі ў прыназоўнікі і як прыслоўі не ўжываюцца.

Паводле будовы прыназоўнікі падзяляюцца на тры групы:

1) простыя: *а, аб, ад, да, для, з, каля, ля, між, на, над, па, пад, перад, пра, праз, пры, у, цераз і інш.*

2) складаныя (утварыліся з двух простых): *з-за, з-над, па-за, па-над, паміж, паўз і інш.*

3) састаўныя (складаюцца з двух і больш слоў): *з боку, з прычыны, на працягу, у мэтах, у залежнасці ад, у параўнанні, у сувязі з і інш.*

Усе прыназоўнікі, як правіла, замацаваны за пэўнымі ўскоснымі склонамі назоўнікаў, прычым большая частка прыназоўнікаў спалучаецца з адным склонам, меншая частка – з двума ці трыма склонамі.

З адным склонам ужываюцца прыназоўнікі:

– *ад, акрамя, апрача, без, да, для, дзеля, замест, з-за, з-над, ля, каля, наконт, накіталт, паводле, сярод і інш.* – з родным;

– *адпаведна, дзякуючы, згодна, к (ка), наперакор, насустрач, насуперак, паралельна, прапарцыянальна, раўналежна, услед і інш.* – з давальным;

– *нягледзячы на, скрозь, паўз, пра, праз, у адказ на, цераз* – з вінавальным;

– *згодна з, над, перад, па-за, па-над, разам з, у сувязі з і інш.* – з творным;

– *а, пры* – з месным.

З двума склонамі ўжываюцца прыназоўнікі:

– *між (паміж)* – з родным і творным;

– *за, пад* – з вінавальным і творным;

– *аб, на* – з вінавальным і месным.

З трыма склонамі ўжываюцца прыназоўнікі:

– з *(са)* – з родным, вінавальным і творным;

– *у* – з родным, вінавальным і месным;

– *па* – з вінавальным, давальным і месным.

Неаднасклонавае кіраванне ў сучаснай беларускай мове мае розны характар. У адных выпадках назіраецца яскравае размежаванне значэнняў у спалучэннях з рознымі склонамі аднаго і таго прыназоўніка. Напрыклад, *пакласці пад стол – ляжыць пад сталом, паехаць на практыку – цяжка на практыцы, вярнуцца з горада – пачакаць з хвіліну – адпачываць з сябрамі, пазычыць у суседа – пайсці ў магазін – адбудзецца ў студзені* і г. д.

У другіх выпадках такога дакладнага размежавання значэнняў не назіраецца: адны і тыя ж сінтаксічныя адносіны могуць выражацца рознымі склонавымі формамі з адным і тым жа прыназоўнікам. У выніку ствараюцца сінанімічныя канструкцыі, прычым адна з такіх канструкцый звычайна ўжываецца як літаратурная норма, а другая – як устарэлы ці дыялектны варыянт або неасвоенае запазычанне. Напрыклад, у сінанімічных парах *гутарка аб тым – гутарка аб тое, падумаць аб перспектыве – падумаць аб перспектыву, дбалі аб гонары – дбалі аб гонар, забыўся аб ратунку – забыўся аб ратунак* першыя канструкцыі з’яўляюцца літаратурнай нормай, другія – устарэлыя ці дыялектныя.

У канкрэтным сказе кожны прыназоўнік звычайна ўжываецца з пэўным назоўнікам ва ўскосным склоне, з якім ён выражае пэўнае значэнне. Пры наяўнасці аднародных членаў сказа адзін прыназоўнік можа спалучацца з двума ці больш назоўнікамі, якія стаяць у адным склоне, а можа паўтарацца пры кожным назоўніку: *Увосень вада ў рэчках і азёрах становіцца празрыстай і халоднай* (В. Вольскі). *У багате і дажджом, і сонцам лета грыбы ідуць усюды: па бары, па бярэзніку, па верасе* (І. Навуменка).

Прыназоўнікі разам з назоўнікам або займеннікам выражаюць пэўныя сінтаксічныя адносіны:

1) прасторавыя: *вучыцца (дзе?) ва ўніверсітэце, пайсці (куды?) у лес;*

2) часавыя: *адпачываць (калі?) пасля працы, працаваць (да якога часу?) да вечара;*

3) прычынныя: *крычаць (па якой прычыне?) ад болю, не прыйсці (па якой прычыне?) з-за хваробы;*

4) мэтавыя: *пайсці (з якой мэтай?) па хлеб, адкласці грошы (з якой мэтай?) на падарунак;*

5) спосабу дзеяння: *падыходзілі (як?) на адным, слушаць (як?) з цікавасцю;*

6) меры і ступені: *праславіцца (у якой меры?) на ўсю краіну, шчасце (у якой меры?) без меры;*

7) аб'ектныя: *вучыцца (на каго?) на эканаміста, гаварыць (пра каго?) пра іх;*

8) азначальныя: *дом (які?) з калонамі, сукенка (якая?) у палоску і інш.*

Ужыванне прыназоўнікаў патрабуе асаблівай увагі, паколькі канструкцыі з прыназоўнікам непадобныя ў розных мовах. У беларускай мове ўжыванне некаторых прыназоўнікаў мае шэраг асаблівасцей, якія з'яўляюцца адметнай рысай нашай мовы. Да такіх асаблівасцей можна аднесці:

1) для абазначэння мэты дзеяння ўжываецца прыназоўнік **на** з вінавальным склонам назоўніка ці займенніка: *пайсці на малако, збегаць на брата, паслаць на рэчы;* у спалучэнні з назвамі ягад і грыбоў выкарыстоўваецца прыназоўнік **у**: *пайсці ў ягады, чарніцы, маліны, грыбы.* У рускай мове дзеяслоўнае кіраванне ўжываецца з іншымі прыназоўнікамі: *пойти за молоком, сбежать за братом, послать за вещами; пойти за ягодами, черникой, малиной, грибами;*

2) для выражэння прасторавых, аб'ектных і іншых адносін прыназоўнік **на** ўжываецца з месным склонам: *ісці на лесе, на зямлі, на палях; размаўляць на тэлефоне, сумаваць на родных, дзейнічаць на абставінах* (параўн. у рускай мове: *идти по лесу, по земле, по полям; разговаривать по телефону, скучать по родным, действовать по обстоятельствам*);

3) прыназоўнік **праз** у беларускай мове, у адрозненне ад рускай, можа ўжывацца для выражэння адносін прычыны: *спазніўся праз завіруху, не прыйшоў праз ляготу;*

4) для выражэння аб'ектных адносін прыназоўнік **пра** ўжываецца з вінавальным склонам назоўніка ці займенніка: *марыць пра падарожжа, расказаць пра канферэнцыю* (параўн. у рускай мове: *мечтать о путешествии, рассказать о конференции*);

5) пры дзеясловах, якія абазначаюць эмоцыі, перажыванні (*смяяцца, здэкавацца, кпіць, жартаваць, дзівіцца, цешыцца* і інш.), ужываецца прыназоўнік **з** з назоўнікам ці займеннікам у родным склоне: *жартаваць з сябра, смяяцца з дзіцяці, здэкавацца з яго* (параўн. у рускай мове: *шутить над другом, смеяться над ребёнком, издеваться над ним*);

6) пры спалучэнні назоўніка або займенніка з формай вышэйшай ступені параўнання прыметніка ці прыслоўя ўжываецца прыназоўнік **за**: *старэйшы за мяне, вышэйшы за сястру, зрабіў лепш за бацьку* (параўн. у рускай мове: *старше меня, выше сестры, сделал лучше отца*).